

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده اندیشه سیاسی، انقلاب و تمدن اسلامی

رساله‌ی دکتری رشته علوم سیاسی

چالش‌های جهانی‌شدن (فضای مجازی) برای هویت ملی و چگونگی مقابله با آن‌ها در ایران

استادان راهنما:

دکتر عبدالرحمن حسینی‌فر

دکتر محمدعلی فتح‌الهی

استادان مشاور:

دکتر مالک شجاعی جشقانی

دکتر سیدحسین حسینی

پژوهشگر:

مجید عباس‌زاده مرزبالی

اسفند ۱۳۹۷

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده اندیشه سیاسی، انقلاب و تمدن اسلامی

رساله‌ی تحصیلی دکتری رشته علوم سیاسی

چالش‌های جهانی شدن (فضای مجازی) برای هویت ملی و چگونگی مقابله با آن‌ها در ایران

استادان راهنما:

دکتر عبدالرحمن حسنی‌فر

دکتر محمدعلی فتح‌الهی

استادان مشاور:

دکتر مالک شجاعی جشوقانی

دکتر سیدحسین حسینی

پژوهشگر:

مجید عباس‌زاده مرزبالی

اسفند ۱۳۹۷

سپاسگذاری

در این جا لازم می‌دانم از آقایان دکتر عبدالرحمن حسنی فر، دکتر محمدعلی فتح‌الهی، دکتر مالک شجاعی جشوقانی و دکتر سیدحسین حسینی به‌خاطر راهنمایی‌های ارزنده‌شان در طول نگارش این رساله و از آقایان دکتر جلال درخشه و دکتر فرهاد زیویار و سرکار خانم دکتر نیره دلیر به‌خاطر پیشنهادات سودمندشان در جلسه‌ی دفاع و نیز از جناب آقای دکتر موسی نجفی به‌خاطر حمایت‌هایی که از بنده در طول دوره‌ی تحصیل در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی داشته‌اند، تشکر و قدردانی نمایم.

چکیده

هدف این رساله، بررسی چالش‌های ناشی از فرایند جهانی‌شدن و فضای مجازی برای هویت ملی ایران و ارائه راه‌کارهایی جهت مقابله با آن چالش‌ها می‌باشد. به عبارتی هدف پژوهش، بررسی بازتاب تأثیرات فضای مجازی به‌عنوان ابزار جهانی‌شدن بر هویت ملی ایران و چگونگی صیانت از این هویت می‌باشد. در این‌جا، هویت ملی ایران به‌عنوان متغیر وابسته و جهانی‌شدن و فضای مجازی و چالش‌های ناشی از آن‌ها نیز به‌عنوان متغیر مستقل در نظر گرفته شده‌اند. در این تحقیق به‌منظور بررسی تأثیر جهانی‌شدن و فضای مجازی بر هویت ملی از نظریه‌های آنتونی گیدنز و استوارت هال، در بحث مربوط به ارکان هویت ملی ایران از دیدگاه‌های حسین بشیریه و فرهنگ رجایی و نیز در رابطه با چگونگی مواجهه با مدرنیته (به‌عنوان یکی از ارکان شکل‌دهنده‌ی هویت ملی در ایران) از دیدگاه محمد عابد الجابری بهره برده شده است. پژوهش حاضر به‌لحاظ نوع پژوهش، کاربردی بوده و روش‌های به‌کارگرفته‌شده در آن نیز «توصیفی-تحلیلی»، «تبیین علی» و «کمی» می‌باشد.

به‌طورکلی موضوع هویت ملی در حال حاضر به یکی از محورهای اصلی مطالعه اندیش‌مندان و پژوهش‌گران رشته‌های علوم انسانی از جمله علوم سیاسی تبدیل شده است. هویت ملی عاملی مهم در ایجاد وحدت و همبستگی ملی در جامعه و از مفاهیم اصلی مشروعیت‌دهنده به نظم سیاسی - اجتماعی بوده و ارتباط عمیقی نیز با مقوله امنیت و ثبات در جوامع دارد. این مسئله در کنار تأثیرات انکارناپذیر فرایند جهانی‌شدن و فضای مجازی بر هویت ملی در ایران همچون سایر جوامع، انجام تحقیق درباره هویت ملی را ضروری و حائز اهمیت ساخته است. به‌باور این پژوهش، امروزه از میان عوامل مختلفی که موجب توجه محققان نسبت به موضوع هویت ملی شده‌اند، نقش فرایند جهانی‌شدن مهم‌تر از بقیه می‌باشد. جهانی‌شدن، فرایندی منسجم و یکپارچه می‌باشد که تأثیرات خود را در عرصه‌های مختلف از جمله هویت ملی نشان داده است. این فرایند توانسته است از یک‌سو موجبات شکل‌گیری هویت‌های فراملی را فراهم نماید و از سوی دیگر هویت‌های فروملی (قومی) را تقویت کند که این مسئله هویت ملی را در جوامع مختلف با چالش مواجه ساخته است. نکته این‌جاست که جهانی‌شدن از طریق ابزارهای مختلفی توانسته است چنین تأثیراتی از خود برجای بگذارد که فضای مجازی از مهم‌ترین آن‌ها می‌باشد. به‌طورکلی گستردگی و فراگیر بودن فضای مجازی و تأثیرات اساسی آن در عصر جهانی‌شدن، موجب شکل‌گیری، تقویت و برجسته‌شدن الگوهای هویتی دیگری غیر از هویت‌های ملی یعنی هویت‌های فراملی و هویت‌های فروملی و در نتیجه، ایجاد تزلزل در تعیین و انتخاب ترجیحات و اولویت‌ها در میان سطوح هویتی مذکور و شکاف و تعارض هویتی و تضعیف هویت ملی در بسیاری از جوامع گشته است.

البته باید اشاره داشت که جهانی‌شدن و فضای مجازی تأثیر یکسانی بر جوامع گوناگون ندارند و این تأثیر با توجه به ساختارها و ظرفیت‌های داخلی آن‌ها، متفاوت می‌باشد. بر این اساس کشورهایهایی که از ساختارها و ظرفیت‌های مناسب و توسعه‌یافته برخوردار نبوده و نظام سیاسی‌شان نگاهی بدبینانه و سلبی به این پدیده‌ها دارند، بیش‌تر در معرض چالش‌های ناشی از جهانی‌شدن و فضای مجازی در عرصه هویت ملی قرار می‌گیرند.

نکته مهم در این‌جا آن است که هویت ملی ایران به‌عنوان هویت تاریخی و کهن نیز امروزه با چالش‌های ناشی از فرایند جهانی‌شدن و فضای مجازی مواجه شده است. هویت ملی ایران، هویتی است که در طول تاریخ طولانی‌اش توانسته پویایی، تداوم و

موجودیت خویش را حفظ کند. این هویت از سه لایه یا بُعد اصلی ایران باستان، اسلام و مدرنیته تشکیل شده است، که دو بُعد اول، قدیمی تر و اصیل تر می‌باشند. علاوه بر این، ایران را می‌توان کشوری چندقومی یا دارای تنوع قومی دانست به گونه‌ای که هویت‌های قومی متعددی در ذیل هویت ملی این سرزمین وجود دارد. به‌طور کلی میان هویت ملی و هویت قومی در طول تاریخ ایران، تعارض و ناسازگاری وجود نداشته و این دو به‌صورت توأمان ایجاد شده بودند. مسئله اساسی در این‌جا آن است که در شرایط کنونی، بسیاری از مردم ایران در نتیجه‌ی مواجهه با جهانی شدن و فضای مجازی، در معرض پرسش‌های اساسی پیرامون هویت ملی خود قرار گرفته‌اند. به‌عبارتی دیگر، واقعیت‌های جامعه‌ی امروز ایران نشان‌دهنده‌ی آن‌اند که در حال حاضر بسیاری از مردم ایران در زندگی روزمره‌شان تحت تاثیر پدیده‌های مذکور قرار گرفته‌اند که همین مسئله موجب دگرگونی و تحول در نگرش‌های آنان در رابطه با هویت ملی‌شان شده است.

به‌کارگیری فضای مجازی از سوی کاربران ایرانی، از یک سو توانسته است بر گرایش آنان نسبت به ابعاد اصیل تر هویت ملی‌شان یعنی ایرانیت و اسلامیت تاثیر منفی گذاشته و بر گرایش آن‌ها نسبت به بُعد مدرن هویت ملی و هویت جهانی بیفزاید و از سوی دیگر موجب افزایش گرایش شمار زیادی از اعضای گروه‌های قومی نسبت به هویت قومی‌شان شده و بر احساس تعلق خاطر آنان نسبت به هویت ملی‌شان تاثیر منفی بگذارد. به اعتقاد نگارنده، استمرار وضعیت و تحولات هویتی فوق در کشور، در نهایت می‌تواند به تضعیف ارزش‌های ایرانی و اسلامی و هویت ملی ایران بیانجامد. این مسئله، تدوین و اجرای سیاست‌های مطلوب و کارآمد از سوی دولت جمهوری اسلامی ایران را ضروری ساخته است.

در این پژوهش، جهت فهم عینی و مطلوب تر تاثیر متغیر مستقل بر متغیر وابسته و برای سنجش تاثیر فضای مجازی بر نگرش‌های اعضای جامعه ایران نسبت به هویت ملی از روش پیمایشی و تکنیک پرسش‌نامه بهره برده شده است. جامعه آماری پژوهش شامل ۲۱۸ نفر از پاسخ‌دهندگان به پرسش‌نامه‌ی آنلاین است که دسترسی به آن‌ها از طریق کانال‌های تلگرامی و اینستاگرامی و پست الکترونیک صورت گرفت. داده‌های پیمایش از طریق طراحی پرسش‌نامه‌ی آنلاین با نرم‌افزار برخط گوگل-فرمز (Google Forms) گردآوری شده‌اند. به‌منظور تحلیل داده‌ها از مجموعه‌ای از روش‌های آماری استفاده شده است. به این صورت که، داده‌ها در ابتدا در نرم‌افزار اکسل (Excel) وارد شده و سپس برای تحلیل به نرم‌افزار اس پی اس اس (SPSS) منتقل گشتند. بخش عمده‌ای از تحلیل‌ها با آزمون‌های نیکویی برازش (Goodness of Fit) و آزمون‌های مختلف همبستگی انجام شدند. همچنین برای بیش از نیمی از آزمون‌ها با ماهیت داده‌ها، آزمون‌های کای دو (χ^2) و ضریب‌های همبستگی کندال تائو و اسپیرمن (Kendall's tau and Spearman's) راه‌گشا بودند. برای جمع‌بندی کلی داده‌ها نیز از تحلیل عاملی (Confirmatory Factor Analysis) استفاده شد.

به‌طور کلی تحقیق حاضر بر این باور است که علی‌رغم چالش‌های اساسی که فرایند جهانی‌شدن و فضای مجازی برای هویت ملی ایران ایجاد نموده‌اند، دولت جمهوری اسلامی می‌تواند با اتخاذ تدابیر و سیاست‌های ذیل، به مقابله با آن چالش‌ها پرداخته و بدین‌وسیله بر گرایش اعضای جامعه ایران نسبت به کلیت هویت ملی‌شان افزوده و از هویت ملی کشور صیانت نماید؛ این تدابیر و سیاست‌ها عبارتند از: مواجهه‌ی منطقی با فرایند جهانی‌شدن و بهره‌گیری از فرصت‌های آن، عدم اتخاذ نگاه گزینشی در قبال ارکان هویت ملی ایران، به‌کارگیری سیاست وحدت در کثرت در زمینه اقوام، ارتقای کیفیت زندگی افراد جامعه، فراهم نمودن زمینه‌های

مشارکت سیاسی-اجتماعی فعالانه‌تر اعضای جامعه، تدوین و اجرای سیاست‌های هویتی مناسب در نظام‌های آموزشی و اتخاذ راهبرد رسانه‌ای منطقی و بهره‌گیری از امکانات فضای مجازی.

کلیدواژه‌ها: هویت ملی ایران، جهانی‌شدن، فضای مجازی، هویت فراملی (مدرن)، هویت قومی.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات پژوهش	۱
۱. طرح مسئله	۲
۲. ضرورت و اهمیت پژوهش	۱۰
۳. اهداف پژوهش	۱۱
۴. پیشینه‌ی پژوهش	۱۲
۵. نوآوری پژوهش	۱۶
۶. سؤال‌های پژوهش	۱۶
۷. فرضیه‌های پژوهش	۱۷
۸. مفاهیم پژوهش	۱۷
۹. روش و ابزار پژوهش	۲۱
۱۰. قلمرو پژوهش	۲۲
۱۱. ساختار پژوهش	۲۲
فصل دوم: چارچوب نظری	۲۴
۱. جهانی‌سازی و جهانی‌شدن	۲۵
۲. رابطه جهانی‌شدن و فضای مجازی	۳۲
۳. دیدگاه‌های گیدنز و هال درباره تاثیر جهانی‌شدن و فضای مجازی بر هویت	۳۴
۴. هویت ملی ایران و ارکان آن	۴۳
۵. نسبت هویت ملی و هویت قومی در ایران	۵۸
۶. مدرنیته و چگونگی مواجهه با آن از دیدگاه محمد عابد الجابری	۶۲

فصل سوم: فرایند نفوذ و گسترش جهانی شدن و فضای مجازی در ایران	۶۷
مقدمه	۶۸
۱. ماهواره و جامعه ایران	۷۲
۲. اینترنت و جامعه ایران	۷۴
۳. شبکه‌های اجتماعی تلفن همراه و جامعه ایران	۷۶

فصل چهارم: تاثیر فضای مجازی در شکل‌گیری هویت‌های فراملی و تقویت هویت جویی قومی در

ایران.....	۸۰
مقدمه	۸۱
۱. بررسی پیمایشی تاثیر فضای مجازی بر گرایش‌های هویتی کاربران ایرانی	۸۲
۱-۱. بنیان‌ها و روش‌شناسی پژوهش	۸۳
۱-۱-۱. هدف پیمایش	۸۴
۱-۱-۲. روش و ابزار گردآوری داده‌ها	۸۴
۱-۱-۳. جامعه‌ی آماری و حجم نمونه	۸۵
۱-۱-۴. روش و ابزار تحلیل داده‌ها	۸۵
۱-۱-۵. واحدهای تحلیل	۸۶
۱-۱-۶. مفهوم‌سازی و تعریف عملیاتی	۸۶
۱-۱-۷. ساختار پرسش‌نامه	۸۷
۱-۲. اطلاعات جمعیت‌شناختی پاسخ‌گویان	۸۸
۱-۲-۱. جنسیت	۸۸
۱-۲-۲. وضعیت اشتغال	۸۸
۱-۲-۳. سن	۹۰
۱-۲-۴. وضعیت تأهل	۹۱
۱-۲-۵. تحصیلات	۹۲
۱-۳. مصرف فضای مجازی	۹۳

۹۵	ارزیابی روایی ابزار پژوهش
۹۷	۱-۴. فضای مجازی و گرایش‌های هویتی کاربران
۹۷	۱-۴-۱. تعلق خاطر به بُعد ایرانی هویت ملی
۹۸	الف. وابستگی به خاک ایران
۹۹	ب. وابستگی به ایرانیت
۹۹	ج. تعصب نسبت به ایران و ایرانیت
۱۰۰	ح. احساس مسئولیت در قبال جامعه ایرانی
۱۰۱	د. افتخار به ایران
۱۰۲	۱-۴-۲. تعلق خاطر به بُعد اسلامی هویت ملی
۱۰۳	۱-۴-۳. هویت فراملی یا جهانی (جهان‌شهری‌گرایی)
۱۰۶	۱-۴-۴. ارزیابی برازش مدل
۱۰۷	۱-۴-۵. بررسی پایایی و روایی سازه‌ای
۱۱۱	۱-۴-۶. مدل معادلات ساختاری
۱۱۱	۱-۴-۷. هویت قومی
۱۱۳	۱-۵. تاثیر مصرف فضای مجازی بر نگرش‌های هویتی کاربران ایرانی
۱۱۳	۱-۵-۱. تاثیر مصرف فضای مجازی بر بُعد ایرانی هویت ملی
۱۱۳	الف. تاثیر استفاده از فضای مجازی بر وابستگی به خاک ایران
۱۲۲	ب. تاثیر استفاده از فضای مجازی بر وابستگی به ایرانیت
۱۲۶	ج. تاثیر استفاده از فضای مجازی بر تعصب نسبت به ایران و ایرانیت
۱۲۹	ح. تاثیر استفاده از فضای مجازی بر احساس مسئولیت در قبال جامعه ایرانی
۱۳۲	د. تاثیر استفاده از فضای مجازی بر افتخار به ایران
۱۳۴	۱-۵-۲. تاثیر استفاده از فضای مجازی بر تعلق خاطر به اسلام
۱۳۸	۱-۵-۳. تاثیر مصرف فضای مجازی بر تعلق خاطر به هویت فراملی یا جهانی (جهان‌شهروندگرایی)
۱۵۰	۱-۵-۴. تاثیر مصرف فضای مجازی بر هویت قومی
۱۵۶	۲. بحث و تجزیه و تحلیل

- ۱-۲. فضای مجازی، شکل‌گیری هویت‌های فراملی و تقویت بُعد مدرن هویت ملی در ایران ۱۵۶
- ۲-۲. فضای مجازی و تشدید هویت‌جویی قومی در ایران ۱۷۱

فصل پنجم: نظام جمهوری اسلامی و راه‌کارهای مقابله با چالش‌های پیش‌روی هویت ملی ایران در

عصر جهانی شدن ۱۸۰

مقدمه ۱۸۱

۱. مواجهه‌ی منطقی با فرایند جهانی شدن و بهره‌گیری از فرصت‌های آن ۱۸۷

۲. عدم اتخاذ نگاه‌گزینشی در قبال ارکان هویت ملی ایران ۱۹۶

۳. به‌کارگیری سیاست وحدت در کثرت در زمینه اقوام ۲۰۳

۴. ارتقای کیفیت زندگی اعضای جامعه ۲۱۳

۵. فراهم‌نمودن زمینه‌های مشارکت فعالانه‌تر اعضای جامعه ۲۱۹

۶. تدوین و اجرای سیاست‌های مناسب هویتی در نظام‌های آموزشی ۲۲۸

۷. اتخاذ راهبرد رسانه‌ای منطقی و بهره‌گیری از امکانات فضای مجازی ۲۴۶

نتیجه‌گیری ۲۵۸

فهرست منابع ۲۷۰

ضمیمه ۲۸۷

فصل اول

کلیات پژوهش

۱. طرح مسأله

هدف این رساله، بررسی چالش‌های ناشی از فرایند جهانی‌شدن و فضای مجازی برای هویت ملی ایران و ارائه راه‌کارهایی جهت مقابله با آن چالش‌ها می‌باشد. به عبارتی هدف پژوهش، بررسی بازتاب تأثیرات فضای مجازی به‌عنوان ابزار جهانی‌شدن بر هویت ملی ایران و چگونگی صیانت از این هویت می‌باشد. در این جا استدلال این است که جهانی‌شدن توانسته است از طریق فضای مجازی، هویت ملی ایران را با چالش‌های اساسی مواجه نماید. براین اساس در تحقیق حاضر، هویت ملی ایران به‌عنوان متغیر وابسته و جهانی‌شدن و فضای مجازی و چالش‌های ناشی از آن‌ها نیز به‌عنوان متغیر مستقل در نظر گرفته شده است.

به‌طور کلی مباحث پیرامون هویت ملی محصول تحولات سیاسی و اجتماعی عمیق در اروپای عصر مدرن و فرایند استعمارزدایی در کشورهای جهان سوم در مقطع زمانی بعد از جنگ جهانی دوم می‌باشد. این مفهوم از نیمه دوم قرن بیستم جایگزین مفاهیم «خلق و خوی» و «خصیصه ملی» شد و در حال حاضر به یکی از محورهای اصلی مطالعه اندیش‌مندان و پژوهش‌گران رشته‌های علوم انسانی از جمله علوم سیاسی تبدیل شده است. هویت ملی به‌دلیل نقش تعیین‌کننده‌ای که در حوزه‌های اجتماع، سیاست و فرهنگ دارد، عاملی مهم در ایجاد وحدت و همبستگی ملی در جامعه و از مفاهیم اصلی مشروعیت‌دهنده به نظم سیاسی - اجتماعی محسوب می‌شود. از طرفی این مفهوم ارتباط عمیقی با مقوله امنیت و ثبات در جوامع دارد.

امروزه مفهوم امنیت معنای فراخ‌تری نسبت به گذشته به خود گرفته است به‌طوری‌که علاوه بر حوزه نظامی، حوزه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و ... را نیز شامل می‌شود که در این میان، امنیت فرهنگی به‌معنای حفظ هویت ملی جامعه می‌باشد. امنیت فرهنگی به‌معنای حفاظت از ارزش‌های بنیادینی است که بقای یک هویت ملی و اعتلای آن مبتنا بر آن دارد. امنیت فرهنگی زمانی حاصل می‌شود که دولت بتواند از هویت ملی کشور محافظت کند و در پیش‌بردن فرایند درونی‌سازی ارزش‌های سازگار با این هویت توانا باشد. از این منظر هویت ملی نقطه‌ای

کانونی برای بقا و قدرت ملی است. براین اساس پیدایش بحران در عرصه هویت ملی می‌تواند به بحران‌های دیگری نظیر بحران وحدت و یکپارچگی و بحران ثبات نظام سیاسی بیانجامد. به‌طور کلی امنیت فرهنگی نظام‌های سیاسی مستلزم بازتولید گفتمان فرهنگی حاکم بر آن‌ها است. بدین معنا که گفتمان فرهنگی مردم با گفتمان فرهنگی دولت سازگار باشد و مردم آن را درونی ساخته باشند. در معنایی کلی، امنیت فرهنگی یعنی تداوم حس افراد به نظام فرهنگی-اجتماعی موجود، هم‌زیستی مسالمت‌آمیز خرده‌هویت‌های فرهنگی، عدم ناسازگاری در مناسبات میان جامعه و افراد با الگوهای فرهنگی-هویتی حاکم، عدم اضطراب درخصوص پایداری سبک زیستی اجتماعی - فرهنگی مسلط، ثبات هویتی و آسودگی درخصوص تداوم ارزش‌ها، باورها، مذهب، اخلاقیات و آداب‌ورسومی که معطوف به حفظ همبستگی اجتماعی است؛ بنابراین ناامنی هویتی تحت‌تأثیر بحران‌ها و رخدادهایی پدیدار می‌گردد که ضمن اثرگذاری بر بسیاری از افراد متوجه بقا و موجودیت پایدار فرهنگی و هویتی می‌شود و به گسست‌های هویتی می‌انجامد و در نتیجه، اضطراب درخصوص منابع هویتی را پدید می‌آورد. هر رخداد یا روندی که اثری ویران‌گر بر الگوهای سنتی و پایدار فرهنگ و هویت داشته باشد، تهدید هویتی است. کشورهایی که به فرهنگ و هویت خویش ارزش حیاتی می‌دهند تمایل زیادی برای تداوم رویه‌های جاری و عادت‌های روزمره مردم دارند و آن را هدف غایی خود می‌شمارند. بنابراین وقتی حکومتی به این شدت و حدت به عادت‌ها و رویه‌های روزمره متعهد است، کوچک‌ترین گسست و وقفه را نیز تهدید قلمداد می‌کند و دچار اضطراب و احساس ناامنی هستی‌شناختی می‌شود، زیرا امنیت خود را در پای‌بندی عمیق به این عادت‌ها و رویه‌ها می‌بیند. به‌طور کلی به‌تدریج که نفوذ الگوهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در جامعه افزایش می‌یابد، اثرگذاری آراء و عقاید ناشی از آن الگوها بیشتر می‌شود و در نتیجه، میزان زیرسئوال‌بردن ارزش‌ها و راهبردهای سیاسی و فرهنگی موجود فزونی می‌یابد، که این امر ایجاد شکاف میان مردم و حکومت و به‌مبارزه‌طلبیدن حاکمیت دولت و انسجام اجتماعی را در پی دارد (ر.ک: کریمی مله و گرشاسبی، ۱۳۹۷؛ خسروی، ۱۳۹۴). از دیدگاه این پژوهش، درحال حاضر پدیده جهانی‌شدن، مهم‌ترین عاملی است که توانسته الگوهای سنتی و پایدار هویتی در جوامع مختلف را با چالش‌های اساسی مواجه سازد.

به‌طور کلی امروزه در سطح جهانی مسائل مختلفی باعث توجه به موضوع هویت ملی شده است که شتاب‌گرفتن فرایند جهانی‌شدن مهم‌ترین آنها می‌باشد. جهانی‌شدن پدیده‌ای است که از نیمه قرن بیستم به‌بعد (به‌ویژه در دو-سه دهه اخیر) توانسته است بر عرصه‌های گوناگون زندگی بشری در جوامع مختلف تأثیر بگذارد، به‌طوری‌که درحال حاضر هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند بدون توجه به آن، به زندگی خویش معنا و مفهوم بخشیده و به حیات خود

ادامه دهد؛ یکی از عرصه‌هایی که از جهانی‌شدن تاثیر پذیرفته است، حوزه هویت ملی می‌باشد. تحقیق حاضر، جهانی‌شدن را به‌مثابه یک پروسه یا فرایندی منسجم و یکپارچه می‌داند که به تدریج تاثیرات خود را در حوزه‌های مختلف از جمله هویت ملی نشان داده و می‌دهد. از منظر این پژوهش، جهانی‌شدن توانسته است از یک سو موجب شکل‌گیری هویت‌های فراملی گردد و از سوی دیگر هویت‌های فروملی (قومی) را تقویت نماید که این مسئله هویت ملی را در جوامع مختلف با چالش مواجه ساخته است. نکته مهم در این جا آن است که، پدیده‌ی مذکور از طریق ابزارهای مختلفی توانسته است قلمرو هویت ملی را درنوردیده و آن را در معرض بازتعریف دوباره قرار دهد، که فضای مجازی (شامل: ماهواره، اینترنت و شبکه‌های اجتماعی تلفن همراه) از مهم‌ترین آن‌ها به‌شمار می‌رود.

نکته‌ای که باید به آن توجه داشت این است که جهانی‌شدن تاثیر یکسانی بر جوامع گوناگون ندارد و این تاثیرگذاری با توجه به ساختارهای سیاسی و اجتماعی و ظرفیت‌های داخلی کشورها، متفاوت می‌باشد. از این رو جوامعی که از ساختارها و ظرفیت‌های مناسب و توسعه‌یافته برخوردار نیستند، بیش‌تر با چالش‌های ناشی از فرایند جهانی‌شدن در زمینه‌های مختلف از جمله هویت ملی مواجه می‌شوند.

به‌طور کلی توسعه تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات و تسهیل مبادلات و انتشار اطلاعات در فضای مجازی را می‌توان از مهم‌ترین دلایل پیشرفت جهانی‌شدن برشمرد. امروزه به‌دلیل رشد و گسترش فضای مجازی و توسعه‌ی ارتباطات و گسترش روابط میان گروه‌ها و جوامع مختلف، شمار زیادی از افراد در جوامع مختلف به درک تازه‌ای از چه‌کسی بودن خود رسیده‌اند که با تعاریف گذشته‌ی حاکم بر آن جوامع از هویت و هویت ملی متفاوت است که این مسئله موجب بروز نگرانی‌هایی در بسیاری از کشورها شده است. گسترش فضای مجازی موجب شده است که منابع معرفتی و عوامل تاثیرگذار بر هویت ملی در جوامع مختلف نسبت به گذشته، متنوع‌تر و گسترده‌تر شود و همین مسئله باعث به‌جود آمدن دگرگونی‌ها و تغییراتی در عرصه هویت ملی جوامع گشته است. پژوهش‌های اخیر در حوزه فضای مجازی، توجه ویژه‌ای را به نقش رسانه‌های ارتباطی مجازی و قابلیت‌های آن‌ها در زمینه انتقال ارزش‌ها و فرایند هویت‌یابی افراد و گروه‌های اجتماعی معطوف کرده‌اند. در واقع در حال حاضر نمی‌توان درباره هویت در جوامع مختلف بحث کرد اما به عامل فضای مجازی و تاثیرات و تحولات ناشی از آن اشاره نکرد.

فضای مجازی واقعیت نوظهوری است که با کارکردها و ویژگی‌های خود موجب بروز تحولات و موضوعات جدیدی شده و با ایجاد جوامع مجازی بر فرایندها و روی‌کردهای حاضر در جوامع واقعی تاثیر گذاشته و روابط و تعاملات نوینی را شکل داده است. شرایط فرهنگی و اجتماعی جدیدی که به واسطه رسانه‌های ارتباطی مجازی پدید آمده‌اند بر جنبه‌های مختلف کنش‌های انسان‌ها در جوامع مختلف تاثیر گذاشته است. از آن‌جا که افراد

از طریق این رسانه‌ها رابطه‌ای غیرفیزیکی و فکری با یکدیگر برقرار می‌کنند، کمتر احتیاج به نزدیکی فیزیکی و جغرافیایی جهت برقراری ارتباط و تعامل با یکدیگر دارند. این‌گونه ارتباطات بدون مرز مجازی توانسته است موجب بروز تغییرات و تحولات در نگرش‌های افراد جوامع مختلف نسبت به هویت ملی خود و مبانی شکل‌دهنده‌ی آن هویت گشته و جوامع را با مسئله بحران هویت ملی مواجه سازد. این مسئله، شناخت و بررسی پیرامون فضای مجازی و تاثیرات آن بر عرصه هویت ملی را ضروری و حائز اهمیت می‌سازد.

مطالعات و تجربیات بیان‌گر آنند که فضای مجازی با کارکردهایش توانسته است موجب تضعیف هویت ملی در بسیاری از جوامع شده است. نکته مهم این است که فضای مجازی علی‌رغم فرصت‌ها و تاثیرات مثبتی که در عرصه‌های مختلف از جمله هویت برجای می‌گذارد، لکن در آن عرصه‌ها به‌ویژه عرصه هویت، مخاطرات و تهدیدات اساسی نیز می‌آفریند که می‌تواند موجب تضعیف هویت ملی جوامع گردد. از نگاه این پژوهش، تهدیدآمیزگشتن فضای مجازی برای هویت ملی، بیشتر برای آن دسته از کشورهایی صدق می‌کند که در عرصه‌های داخلی و بین‌المللی سیاست‌های واقع‌گرایانه را سرلوحه کار خویش قرار نداده و تکلیف‌شان با تحولات، دگرگونی‌ها و الزامات ناشی از فرایند جهانی‌شدن و فضای مجازی مشخص نشده و برخوردی سلبی و تقابلی با آن‌ها دارند. براین اساس، وجود عوامل و زمینه‌های داخلی را می‌توان در تهدیدآمیز جلوه کردن فضای مجازی برای هویت ملی جوامع مؤثر دانست.

طرفداران دیدگاه تضعیف هویت ملی در عصر جهانی‌شدن، به لحاظ نظری بیشتر از مفروضات رهیافت فرهنگ جهانی به‌ویژه بحث فشرده‌شدن زمان و مکان سود می‌برند. برطبق این روی‌کرد، رشد و گسترش فضای مجازی موجب نزدیکی و تاثیرپذیری فرهنگی جوامع و فراگیرشدن فرهنگ مدرن در سطح جهانی شده و همین موضوع موجب ایجاد چالش‌هایی برای هویت‌های ملی می‌گردد. سخن اصلی پژوهش این است که، گستردگی و فراگیربودن فضای مجازی و تاثیرات اساسی آن در عصر جهانی‌شدن، موجب شکل‌گیری، تقویت و برجسته‌شدن الگوهای هویتی دیگری غیر از هویت‌های ملی یعنی هویت‌های فراملی (مدرن) و هویت‌های فروملی (قومی) و در نتیجه، ایجاد تزلزل در تعیین و انتخاب ترجیحات و اولویت‌ها در میان سطوح هویتی مذکور و شکاف و تعارض هویتی و تضعیف هویت ملی در بسیاری از جوامع گشته است. البته درکنار این، می‌بایست به شکل‌گیری هویت‌های مقاومت در برابر تاثیرات جهانی‌شدن و فضای مجازی در شماری از جوامع نیز اشاره کرد که می‌کوشند از هویت‌ها و ارزش‌های بومی خود دفاع کرده و آن‌ها را احیاء کنند. بررسی این مسئله، در چارچوب موضوعی این تحقیق قرار نمی‌گیرد.

نکته اساسی در این جا آن است که هویت ملی ایران به عنوان یک هویت تاریخی و کهن نیز امروزه با چالش های ناشی از فرایند جهانی شدن و فضای مجازی مواجه شده است. در دهه های اخیر و با شتاب گرفتن فرایند جهانی شدن و مواجهه ی ایرانیان با آن و فضای مجازی، بسیاری از آنان در معرض پرسش های اساسی در زمینه کیستی و چیستی و هویت ملی خود قرار گرفته اند، به گونه ای که در حال حاضر به لحاظ معرفتی وضعیتی را تجربه می کنند که پیش از این تجربه نکرده اند.

از نگاه پژوهش حاضر، هویت ملی ایران دارای سه لایه یا رکن می باشد: لایه اول، ایران باستان؛ لایه دوم، اسلام؛ و لایه سوم، مدرنیته. این سه لایه، بسترهایی هستند که هویت ملی ایران در بطن آن ها شکل گرفته است. البته بیان این نکته ضروری است که نگارنده، مدرنیته را هم عرض دو بُعد دیگر هویت ملی ایران یعنی ایرانیت و اسلامیت ندانسته و این دو را اصیل تر و بنیادی تر می داند. به طور کلی در پژوهش حاضر، منظور از هویت ملی ایران، مجموعه ای از نشانه ها، مبانی و آثار مادی، زیستی، فرهنگی و اندیشگی است که در سیر تحول تاریخی به اجتماع ملی ایران شکل داده و موجب تمایز این اجتماع از جوامع دیگر شده است و مقصود از هویت ملی ایرانیان نیز آگاهی و احساس تعلق خاطر مردم ایران نسبت به کشور، اجتماع ملی و مبانی و عناصر شکل دهنده ی آن می باشد.

نتایج تحقیق حاضر و سایر تحقیقات، در کنار واقعیت های جامعه ی امروز ایران نشان می دهند که در حال حاضر بسیاری از مردم ایران در زندگی روزمره شان تا حد زیادی تحت تاثیر فضای مجازی شامل شبکه های ماهواره ای، اینترنتی و شبکه های اجتماعی تلفن همراه، قرار گرفته اند و همین موضوع موجب دگرگونی و تحول در نگرش های آنان نسبت به هویت ملی شان شده است. رشد و گسترش فضای مجازی در ایران، موجب از بین رفتن بسیاری از محدودیت های زمانی و مکانی از یک سو و تغییر شدید شیوه های زندگی و پیدایش سبک های زندگی جدید، تکثر نمادها، تغییر ذائقه ها، و رشد توقعات و انتظارات از سوی دیگر شده است. فضای مجازی برای ایرانیان فرصت تجربه واقعیت های دوردست یا غیرقابل دسترس را به ارمغان آورده، که همین موضوع، جهت گیری های متفاوتی را نسبت به هویت ملی شان در مقایسه با گذشته موجب شده است، به طوری که می توان گفت دل بستگی بسیاری از آنان نسبت به مبانی قدیمی تر هویت ملی کاهش یافته و یا در حال کاهش یافتن است. تجربیات حاصل از حضور در فضای مجازی بسته به میزان عمق و وسعت حضور، تا حدودی موجب بازاندیشی در هویت فردی و متزلزل شدن فراروایت های موجود در اذهان ایرانیان شده و دست یابی به هویتی جهانی را برای شان فراهم آورده است. تعارض فرهنگ و مبانی دینی و ایرانی با بخشی از عناصر فرهنگ و شیوه زندگی غربی باعث می شود تا سایر تعلقات

هویتی فرد تغییر یابد و افراد برای کسب معنا که عنصر اصلی هویت است کم‌تر از قبل به عناصر قدیمی‌تر هویتی خود یعنی ایرانییت و اسلامیت متوسل شوند و بیشتر خود را بر مبنای عنصر غربی و مدرن هویت، معنا کنند.

گروه‌های قومی ایرانی نیز از جمله اقشاری هستند که امروزه از فضای مجازی تاثیر زیادی پذیرفته‌اند. کشور ایران را می‌توان جامعه‌ای چندقومی دانست که اقوام آن، بخش جدانشدنی‌اش به حساب می‌آیند. نکته‌ی حائز اهمیت این است که میان هویت ملی و هویت قومی در طول تاریخ ایران، تعارض و ناسازگاری وجود نداشته و این دو به صورت توأمان ایجاد شده‌اند. اما با وجود این‌ها، امروزه فضای مجازی توانسته است گرایش شمار زیادی از اعضای گروه‌های قومی ایرانی را نسبت به کلیت هویت ملی‌شان تضعیف نماید. به‌طور کلی این افراد با بهره‌گیری از امکانات فضای مجازی، در جهت تقویت هویت قومی‌شان به ضرر هویت ملی خود برآمده‌اند. پیش‌بینی این است که با توجه گسترش فضای مجازی و افزایش دسترسی به آن در ایران، مسئله مطالبات هویتی قومی بیش از گذشته در ساحت‌های سیاسی - اجتماعی کشور رخ خواهد نمود و تراکم چنین مطالباتی در کنار تداوم نابرابری‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی موجود و توسعه‌نیافتگی بسیاری از مناطق قوم‌نشین کشور، می‌تواند به سیاسی و رادیکالیزه‌شدن گروه‌های قومی منجر شود. البته در حال حاضر این گروه‌ها را می‌بایست در ابتدای مسیر ارتباطات مجازی خود در نظر گرفت.

به‌طور کلی با توجه به این‌که که دوام و بقای هر پدیده اجتماعی و فرهنگی به میزان حمایت‌ها و پشتوانه‌های مردمی وابسته است بنابراین استمرار، پویایی و بقای هویت ملی یک جامعه نیز ارتباط اساسی با میزان گرایش و تعلق خاطر و حمایت اعضای آن جامعه نسبت به هویت ملی و مبانی و مؤلفه‌های شکل‌دهنده‌ی آن دارد و از این رو تضعیف این گرایش، موجبات تضعیف هویت ملی جامعه را فراهم خواهد کرد. با توجه به این مطلب، استمرار روندها و تحولات هویتی موجود در ایران امروز و تضعیف هرچه بیشتر گرایش اعضای قومی و غیرقومی جامعه نسبت به مبانی قدیمی‌تر و کلیت هویت ملی‌شان، در نهایت می‌تواند به تضعیف هویت ملی ایران بیانجامد. حساسیت و اهمیت این موضوع زمانی بیش‌تر می‌شود که در نظر داشته باشیم که از فردای پیروزی انقلاب اسلامی، مسئله‌ی هویت‌سازی و ترویج و تقویت بُعد اسلامی هویت ملی ایران، یکی از مهم‌ترین کارکردهای دولت جمهوری اسلامی بوده و این نظام سیاسی همواره به این کارویژه به‌عنوان یکی از سازوکارهای اصلی هماهنگی و نظارت اجتماعی و ایجاد نظم سیاسی-اجتماعی مطلوب خویش، توجه داشته است. موارد فوق، به‌طور کلی ضرورت اتخاذ سیاست‌های مناسب از سوی دولت مذکور را به‌منظور مقابله با چالش‌های فوق چندبرابر کرده است.

ممکن است در این جا این سؤال مطرح شود که از آن جا که فرایند جهانی شدن خود بخشی از مدرنیته بوده و در تحقیق حاضر نیز از مدرنیته به عنوان یکی از لایه های هویت ملی ایران نام برده شده، بنابراین چگونه می توان پیامدهای جهانی شدن یعنی گسترش ارزش ها و الگوهای فرهنگی غربی در سطح جامعه را چالشی برای هویت ملی ایران دانست؛ در پاسخ، ادعای نگارنده این است که اگرچه مدرنیته، یکی از ابعاد هویت ملی ایران را تشکیل می دهد، اما به طور کلی با غالب شدن شاخصه های این بُعد در سطح جامعه نسبت به سایر ابعاد آن یعنی ایرانی و اسلامیت، گرایش افراد نسبت به ابعاد اخیر به ویژه بُعد اسلامی هویت ملی شان کاهش می یابد و این مسئله در کل، موجب تضعیف هویت کلان ملی خواهد شد؛ همان گونه که در صورت غالب گشتن هریک از ابعاد دیگر نیز چنین اتفاقی خواهد افتاد. بنابراین مسئله اصلی این پژوهش، نمی تواند با دیدگاه نگارنده درباره سه لایه ای بودن هویت ملی ایران در تعارض باشد.

در پژوهش حاضر، جهت فهم عینی و مطلوب تر تاثیر فضای مجازی بر هویت ملی کاربران ایرانی و بارور کردن و مستند نمودن ایده ها و فرضیه های تحقیق، از روش پیمایشی و تکنیک پرسشنامه استفاده می شود و از آن جا که امکان بررسی نگرش های هویتی تمامی اعضای جامعه ایران مقدور و امکان پذیر نبوده است، بنابراین جامعه آماری محدودی انتخاب گشت.

به طور کلی از منظر این تحقیق باتوجه به چالش های پیش روی هویت ملی ایران و به منظور جلوگیری از تضعیف این هویت، دولت جمهوری اسلامی می بایست با اتخاذ تدابیر و سیاست های منطقی، مناسب و کارآمد، به مقابله با چالش های ذکر شده پرداخته و موجبات دل بستگی بیشتر اعضای جامعه را نسبت به مبانی قدیمی و کلیت هویت ملی ایران فراهم نماید.

نگارنده بر این باور است که فرایند جهانی شدن و فضای مجازی در کنار چالش هایی که ایجاد می کنند، فرصت هایی را نیز پیش روی جوامع قرار می دهند که در صورت شناخت صحیح و منطقی جهانی شدن و فضای مجازی، می توانند از آن فرصت های به نفع خویش بهره برده و بر چالش ها غلبه نمایند. تنها در این صورت است که می توان به تقویت و صیانت از هویت ملی پرداخت. دولت ها نباید هراسی برای ورود به فرایند جهانی شدن داشته باشد و به جای برخورد انفعالی، می بایست به طور فعالانه با آن مواجه شوند. این فرایند، امکانات جدیدی نیز برای بازیگری فراهم ساخته است و لازمی موفقیت در آن نیز برنامه ریزی و سیاست گذاری آگاهانه و عقلانی از سوی نظام سیاسی می باشد. باتوجه به این مهم، دولت جمهوری اسلامی ایران نیز در شرایط کنونی می بایست باتوجه به فرصت ها و تهدیدهای فرایند جهانی شدن، خود را برای مواجهه با آن ها مهیا نماید. به طور کلی برخورد منطقی و

ضرورت توجه به جهانی شدن به عنوان واقعیتی انکارناپذیر، از آن جا ناشی می شود که این پدیده امتداد مدرنیته بوده و این که مدرنیته نیز خود یکی از ارکان اصلی شکل دهنده ی هویت ملی ایران می باشد. بنابراین با انکار جهانی شدن، در واقع یکی از ابعاد این هویت مورد انکار قرار می گیرد.

در مورد فضای مجازی نیز همان گونه که بیان شد، نباید نگاهی صرفاً تهدیدآمیز داشت بلکه اگر جوامع مختلف از جمله ایران، شرایط و توانایی بهره گیری مناسب از فرصت ها و امکانات فضای مجازی را داشته باشند یا این که سازوکارهای به کارگیری از این فضا در جامعه شکل گرفته باشد، در آن صورت فضای مجازی می تواند به فرصت تبدیل شود به طوری که از طریق آن می توان به صیانت از هویت ملی در برابر چالش ها و معرفی و ترویج مبانی این هویت پرداخت. به طور کلی با فهم صحیح و آسیب شناسانه ی فضای مجازی و ظرفیت های آن در عرصه هویتی، می توان به سیاست گذاری های مناسب هویتی در زمینه فضای مجازی اقدام کرد و از امکانات آن در جهت تقویت هویت ملی ایران بهره برد.

نکته ای که می بایست در این جا به آن اشاره داشت این است که از آن جا که تحقیق حاضر، بر چالش های جهانی شدن و فضای مجازی برای هویت ملی متمرکز می باشد بنابراین از پرداختن تفصیلی به فرصت ها خودداری کرده و تنها در قسمت هایی از فصل آخر، به این فرصت ها و چگونگی بهره گیری از آن ها در جهت تقویت هویت ملی ایران اشاره می شود.

علاوه بر بهره گیری از فرصت های جهانی شدن و فضای مجازی، دولت جمهوری اسلامی جهت مقابله با چالش های هویتی می بایست با اتکاء به داشته ها و ذخایر تمدنی و فرهنگی کشور، به حفظ هویت ملی ایران پردازد. جامعه ی امروز ایران، متأثر از جو و شرایط جهانی شدن نیاز به توجه به همه ابعاد هویتی اش دارد، از این رو می بایست تعریفی فراگیرتر از هویت ملی ایران ارائه گردد، به طوری که در آن، جایگاه هر سه بُعد ایرانی، اسلامی و مدرن به طور منطقی، مشخص گردد. همچنین دولت مذکور در دیگر عرصه های داخلی نیز می بایست به تدوین و اجرای سیاست های مناسب و کارآمد پردازد.

نکته مهم دیگر این که، درست است که پژوهش حاضر به چگونگی صیانت از هویت ملی ایران در برابر چالش های عصر جهانی شدن می پردازد، اما این به این معنا نیست که نمی توان از امکانات و فرصت های فرایند جهانی شدن و فضای مجازی برای معرفی هویت ملی ایران در عرصه های بین المللی بهره جست. سخن این است که آن ملیت و هویت ملی ای می تواند به استمرار و پویایی خود در عصر حاضر ادامه دهد که از توانایی و ظرفیت جهانی شدن نیز برخوردار بوده و در عرصه های بین المللی و برای سایر جوامع ملی حرف ها و داشته هایی برای ارائه